

УДК [37.034-053.6] (477)''18/19''

В.В. Ворожбіт, Н.Д. Янц

ОБРАЗ УЧИТЕЛЯ – ОРГАНІЗАТОРА ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито окремі аспекти суті ідеального образу педагога-вихователя. Зазначено, що згідно з теологічною традицією мало значення прийняття вчителем-християнином абсолютних цінностей, приклад життя за православним віровченням. Також автором конкретизовано вимоги до вчителя згідно з гуманістичною традицією: уміння виявляти до дітей любов, доброту, милосердя, повагу, віру в їхні сили.

Ключові слова: духовно-моральне виховання, учні, школа, вчитель, ідеал, ходегетика, цінність.

В статье раскрыты отдельные аспекты сути идеального образа педагога-воспитателя. Указано, что согласно теологической традиции имело значение принятие учителем-христианином абсолютных ценностей, пример жизни по законам православной веры. Также автором конкретизировано требования к учителю согласно гуманистической традиции: умение проявлять к детям любовь, доброту, милосердие, уважение, веру в их силы.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, учащийся, школа, учитель, идеал, ходегетика, ценность.

The article reveals some aspects of ideal teacher image nature. Theological tradition emphasized the importance of absolute values, life with God—a Christian educator. Humanistic tradition as a part of spiritual personality allocated values of love, kindness, compassion, respect, faith in children, deep knowledge and acceptance of their inner spiritual world. Evolutionary pedagogy proposed the idea of development and improvement of the person spirituality. Free education put freedom, self-actualization, creativity, national education, national culture mastery on the first place.

Key words: spiritual and moral education, schoolchildren, school, teacher, ideal, value.

Постановка проблеми. Духовно-моральне виховання учнів загальноосвітніх закладів передбачає внутрішній і зовнішній емоційно-сердечний вплив педагога на духовну і моральну сферу особистості учня. Цей вплив має комплексний, інтеграційний характер щодо почуттів, бажань і переконань особистості, базується на конкретній системі цінностей, закладеній у змісті загальної освіти й актуалізованої світоглядною позицією педагога-вихователя. Тому питання особистості вчителя, як духовного наставника особистості та взірця

моральності визначено пріоритетним. Керуючись синергетичним підходом, зазначимо, що духовно-моральне виховання учнів безпосередньо залежить від самовиховання учителя.

Аналіз актуальних досліджень. Нині питання ролі вчителя в духовно-моральному вихованні дітей активно розробляється на науково-теоретичному, методичному і практичному рівнях. Про це свідчать узагальнення окремих питань методології духовно-морального виховання через призму педагогічної антропології у працях українських і російських учених (М. Алексєєв, В. Барулін, І. Бех, Л. Бондар, М. Дворецька). Численні, однак розрізнені, наукові узагальнення про місце релігії у вихованні, вимоги до законоучителів представлені у працях С. Аверинцева, О. Барсова, О. Вишневського, Б. Гершунського, І. Курляк, які досліджували духовно-моральне виховання у контексті християнської педагогіки.

Мета статті – розкрити окремі аспекти суті ідеального образу педагога-вихователя в історії вітчизняної педагогічної думки середини ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Дослідження засвідчило, що якнайважливіший засіб духовно-морального виховання в загальноосвітніх закладах розглядалося організоване педагогічне середовище. Центральним елементом цієї організації був виховний вплив Церкви в особі законовчителя, вихователя на всі ланки педагогічного процесу. Під час вибору наставників керувалися загальною вимогою до знань і моральності. Упродовж досліджуваного періоду учитель сприймався як старший наставник, помічник, стосунки з учнями набули сприятливого психоемоційного забарвлення, стимулювали розширення свобод, активізацію самодіяльності у навчанні. Про це зазначали колишні гімназисти у своїх спогадах [1; 2; 3].

У досліджуваній період права і становище учителів загальноосвітніх закладів визначалися статусом державного службовця, моральність їхньої поведінки підлягала спеціальній цензурі. Духовність як риса характеру вчителя конкретизувалася положеннями і нормативами Святійшого Синоду. Правила навчальної роботи визначали характер навчальної взаємодії вчителя та учнів, спрямованої на реалізацію завдань духовно-морального виховання. Так, з роз'яснень до правил народних училищ 1872 р. довідуємося, що згідно з п. 21 навчальної частини «учитель мав слідкувати за тим, щоб учні під час уроку не розважалися чимось стороннім, тому під час бесід з вихованцями на столах усе треба прибрати» [4]. Духовність і висока моральність учителя визначалася і важливою державною задачею:

«...укорінення в особистості, що формується, християнського світогляду, християнської моральності» [там само].

За часів перебування на посаді міністра народної освіти князя П. Ширінського-Шихматова (1850 – 1853) головна увага була приділена викладанню Закону Божого. Головна вимога до викладачів цієї дисципліни: осмислення святості свого покликання, прагнення вселяти в розуми юнацтва і дітей святі істини християнства, не тільки словом, а й власним прикладом поведінки з теплою віри, терпінням в любові [5]. Законовчитель у школі був не лише викладачем Закону Божого, але й проповідником; проведені ним уроки повинні були впливати не стільки на розум дитини, скільки на його почуття, тобто не лише збагачувати дітей знанням основних християнських догматів, а й спонукати їх до справ, які відповідають вимогам християнської моралі [6].

Архівні документи свідчать, що в досліджуваний період акцентувалася увага на особистість вихователя. Установлено, що у навчально-виховному процесі більшість педагогів у навчальних закладах були світськими людьми, але поряд із ними працювало духовенство – випускники університетів. У 1886 р. Святійший Синод видав програму навчальних предметів, у вступі до якої красномовно зазначено: «Школа при церкві дає найкращі засоби для втілення в серці дітей основних істин віри і добродійності» [7]. Далі наголошувалося, що період навчання дитини в школі є найсприятливішим для духовно-морального виховання, оскільки в дитини ще збережено емоційність і чуттєве сприйняття довкілля, але характер вже підкорюється розуму і волі. Для сприяння духовно-моральному вихованню рекомендувалося формувати відносини між учителями і учнями у дусі покірливості: «Слід учить дітей не тільки грамоти, але й добродійності, впливати на них не гнівом і жорстокістю, а ласкавістю і страхом, що наповнені любов'ю. На уроках слід пристосовуватися до нахилів і можливостей кожної дитини. Наставник привчає дітей до порядку, точності, ввічливості, порядності, стриманості у словах і вчинках, вдячності і суворій покорі» [там само].

Грунтуючись на висновках святителя Феофана Затворника, ідеальний образ вихователя відображався так: «Походження найчистіше, боговибране і святе», щира віра (коли людина розвивається у своїй вірі через розширення світогляду, пізнавального інтересу), смиренність (часто на практиці смиренність ототожнювалася із шляхетним відчуттям гумору), здатність любити, добросовісність. У численних публікаціях того періоду наголошувалося на тому, що мета

виховної роботи педагога – позитивний вплив на дитячу душу, а не навчання, наповнення свідомості новими знаннями. Тому вчителеві мали бути притаманні уміння впливати на настрій і душевний стан дитини. Педагог, з одного боку, покликаний виконати необхідне, а з іншого – є взірцем для наслідування. Він учить дітей, передусім, дослухатися і коритися, тобто – чинити правильно. За допомогою переконливих прикладів педагог зміцнює дитячу душу, сприяє її оздоровленню, допомагає дійти повноти Істини (відати істиною). Для цього учителеві необхідно досконало знати істинні основи життя, історичного буття і сучасності, оскільки саме на цій основі відбувається духовно-моральна просвіта.

Як було зазначено у Циркулярі начальника середніх навчальних закладів від 29 лютого 1888 р., педагог повинен був свідомо прагнути власного духовного зростання і надавати допомогу своїм вихованцям у духовному дорослішанні: глибше розуміти себе, своє призначення в родині, суспільстві, професії, Батьківщині; жити відповідно до своєї природи і призначення; розрізняти пласти людського буття – фізичний, душевний, духовний; допомагати учням внутрішньо долучитися до великої духовної традиції в релігії, народних традиціях, мистецтві, літературі, усвідомити серйозність і неповторність кожного дня і будь-якої справи, постійно знаходити реальну радість буття [8].

У численних керівництвах, які проаналізовано в дослідженні, віднаходимо настійну вимогу до вчителя мати однакове з учнями душевне налаштування, спільні інтереси: «Є особливий шлях спілкування душі через серце, коли дух однієї людини впливає на іншу почуттям» [9]. Для цього учителеві пропонувалося не тільки знати навчальний матеріал, а й уміти визначати і розкривати перед учнями його ціннісне значення, моральний аспект, організувати у процесі навчання ситуації, коли діти відчують одухотворення, «проживають» навчальний матеріал.

Також до учителів висувалися вимоги щодо зовнішності. Так, у матеріалах дослідження про вчителя наголошувалося, що це був дуже розумний учитель, освічений, особливо з математичних дисциплін, що в нього багато жвавості у викладанні, взагалі, він був прекрасним учителем, однак «дуже низького зросту і товстий». Про нього додано, що «було б бажано застосувати його там, де його фігура не береться до уваги». Також, достеменно з'ясовано, що учитель Соколов не був прийнятий на посаду інспектора Смольного інституту, тому що у нього «нема гідності у зовнішності» [9].

Дослідження засвідчило, що усі вчителі загальноосвітніх закладів у досліджуваний період давали присягу, яка зобов'язувала учителя сумлінно виконувати посадові вимоги щодо організації духовно-морального виховання. Для учителя православного віросповідання значимими були слова присяги: «Я, нижепоименованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием...». Присяга давалася за написаним особисто текстом і виконувалася читанням клятви-обіцянки, завершувалася цілуванням образу Христа Спасителя у присутності директора навчального закладу. До присяги вчителя приводив зазвичай священник домової, училищної, гімназичної чи повітової церкви. Укладання угоди про працевлаштування передбачало конкретизування і моральних обов'язок учителя. Текст присяги глибше і повніше за угоду звертався до моральної совісті і рівня духовності наставника. Клятва-обіцянка давалася «во исполнение правил, предписанных статей 186 Устава о служебных правилах» (Зведення законів Російської імперії, том III, видання 1896 р.). Присяжний лист відправлявся Попечителеві навчальної округи.

Вимоги до законовчителя були вищі, ніж до учителя. Священник-законовчитель визнавався першим керівником в релігійному і духовно-моральному вихованні учнів. Як зазначав М. Вессель, законовчитель «міг не мати вищої богословської академічної освіти, але повинен був бути людиною чесною, доброю, розумною, твердого морального життя, істинно віруючою, володіти вмінням просто і широко спілкуватися з учнями про істини релігії на уроках Закону Божого, так, щоб учні його бачили і відчували, що він сам вірує у те, чого вчить» [10].

На підставі матеріалів з теми визначено перелік основних якостей законовчителя: релігійність (не тотожна з набожністю), чесність, любов до справи і дітей, терплячість, твердість волі і наполегливість, володіння собою, пильність, акуратність, справедливість. Прикладом такого законовчителя був відомий методист, історик релігійної освіти протоєрей Д. Соколов. Він видав «Замітки про моральний вплив законовчителя», у яких визначив навчальний і виховний аспекти Закону Божого. Будучи авторитетним фахівцем, він уважав, що в навчанні предмету необхідний всебічно підготовлений і методично знаючий викладач, але оскільки метою викладання Закону Божого є не знання, а релігійне виховання, то в цій сфері все залежить від особистості законоучителя, від його сердечності, і в цьому жодні наставляння, правила, керівництва або програми не допоможуть. Д. Соколов так характеризував недостатність навчального компонента релігійної освіти: «Можна тисячу раз наказувати: фор-

муйте релігійне почуття вихованців, майте на них моральний вплив і нічого не досягти. Іноді навіть суворі накази законоучителям мати вплив на учнів і наполегливі прагнення учителя виконати наказ начальства у результаті приводить до виховання в учнів святенництва, індиферентності, або навіть відрази до релігії, якщо викладач релігії – людина черства або тільки заучено віруюча» [9, с. 304].

Як уважав Д. Соколов, на жаль, «у нас часто відбувається лише навчання Закону Божого, а не виховання в цьому Законі» [там само]. Тому поки клас Закону Божого не набуде характеру релігійного, а законоучитель не стане духівником і представником Церкви, вивчення цього предмета залишиться простою виучкою, а законоучитель – простим учителем [там само, с. 305]. Д. Соколов нагадав одне важливе загальне правило духовно-морального виховання: «Живіть самі так, як прагнете, щоб жили ваші діти» [там само]. Насправді, якщо життя батьків або вихователів іде врозрід із релігією, то діти бачать невідповідність слова й справи, привчаються до не дуже чесного правила життя: «не все те робиться, що говориться» [там само, с. 302].

Щодо релігійної спрямованості світогляду, широсердності у вірі, до усіх вчителів, згідно з програмою випробувань на звання учителів (1896), вказано, що релігійна налаштованість учителя зобов'язувала дотримання вимог, серед них: 1) знання молитов, вміщених в учнівському часослові; 2) знання Священної історії Старого і Нового Заповіту за рекомендованими підручниками; 3) короткий катехізис по книзі «Початки християнського учення»; 4) учіння про богослужіння; 5) церковна історія, за книгою «Коротка церковна історія по програмі міських і повітових училищ» П. Смирнова [11].

У дореволюційній школі священник-законоучитель визнавався першою керівною особою в духовно-моральному вихованні учнів. Найголовнішими якостями законоучителя вважалися його релігійність, чесність, любов до справи й дітей, терпіння, твердість волі й наполегливість, самоволодіння, пильність, акуратність і справедливість. У викладанні Закону Божого спостерігалися негативні факти, про яких повідомлялося в періодиці. Нерідко законовчителі проявляли формалізм і недбалість у проведенні уроків Закону Божого. Разом з тим, в архівних документах і матеріалах педагогічних, церковних і суспільно-політичних журналів є чимало свідчень про законоучителів, що гідно здійснювали релігійне виховання учнів і з честю реалізовували своє педагогічне покликання.

Цікавий факт виявлено під час дослідження – спогади про законовчителів і викладачів Закону Божого переважно позитивні. На-

приклад, у спогадах колишнього гімназиста Київської гімназії М. Ге зазначено: «Учителі були дорогими серцю людьми, вони були світлимими моментами нашого життя, це було свято» [12, с. 61].

У процесі наукового пошуку встановлено, що «у Вінницькому реальному училищі Закон Божий викладав дуже розумний ... священник І. Шипович, ... відмінний педагог і зовсім позбавлений релігійного фанатизму» [13, арк. 91]. Він був автором ряду наукових праць з історії Поділля [там само].

Негативні образи законовчителів віднайдено в одному мемуарі [14], а також у літературних творах І. Нікітіна «Щоденник семінариста», М. Помяловського «Нариси бурси».

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі узагальнення матеріалів з теми визначимо вимоги до вчителів як організаторів духовно-морального виховання; загально особистісні; носій загальної цивілізаційної культури, позитивний діяч боголюдської (всесвітньої) історії, без якого учневі вкрай важко пізнати себе; учитель – взірець доброчесностей: моральність, духовність, любов до істини і добра, чуттєвість, віра, наука, воля; професійні: знання виховного потенціалу предмета навчання, авторитетність на основі добровільного підкорення дитячої волі, уважності до порад і настанов учителя. Набувається такий авторитет вищим розумом і волею, відкривається через послідовні педагогічні дії, сувору законність і справедливість професійних учинків учителя; розумова (наукова) дисципліна; індивідуальні: здатність до духовного подвигу; уміння в усіх виховних впливах віднаходити раціональну міру; ласкавість у ставленні до дітей; сприйнятливність до дитячих радощів і дитячого смутку, терплячість під час занять, гарний настрій і поведінка, у погляді – надія на краще, бажання працювати; уміння підтримувати відчуття новизни; раціональність у витратах зусиль і навчального часу; витончені форми вчинків і слів; переконливість мовлення; повага авторитетів у нації і релігії; загальна естетичність.

Перспективи подальшої розробки проблеми визначено в аналізі і систематизації практики духовно-морального виховання учнів у різних типах шкіл зазначеного історичного періоду, узагальненні виховного досвіду окремих учителів, вихователів, класних наставників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков С.Т. Воспоминания / Аксаков С.Т. // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – М. : Правда, 1966. – С. 25.
2. Белявский Е.В. Педагогические воспоминания 1861 – 1902 гг. / Белявский Е.В. – М. : Б. и., 1905. – 247 с.

3. Боборыкин П.Д. Воспоминания / Боборыкин П.Д. – Т. 1. – М. : Художественная литература, 1965. – С. 45 – 46.
4. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб. : Б. и., 1872. – Т. 2. – С. 318; Царствование государя императора Павла I. №461. – СПб. : Б. и., 1915. – С. 561 – 568.
5. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 16, спр. 54, 26 січня – 22 березня 1850 р., арк. 1 – 17.
6. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 19, спр. 45, 1850, 8 арк.
7. РДІА, ф. 803, оп. 1, спр. 54, 1886 р., арк. 95 – 523.
8. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 6801, 1888 р., арк. 1 – 16.
9. Руководство к преподаванию общеобразовательных предметов, входящих в курс : домашнего обучения, народных, городских и реальных училищ, мужских и женских гимназий и прогимназий, женских институтов, духовных училищ и семинарий и всех других общеобразовательных заведений / Под ред. Н.Х. Весселя. – СПб. : Б. и., 1874. – Том II. – Часть II. – 553 с.
10. Вессель Н.Х. Наша средняя общеобразовательная школа / Н.Х. Вессель // Русский вестник. – 1903. – №3 (март). – С. 198 – 199.
11. Циркуляр о двухклассных церковно-приходских школах // Русская школа. – 1896. – №3. – С. 240.
12. Столетие Киевской первой гимназии – К. : типография С.В. Кульженко, 1911. – Т. 3.
13. ДАВО, ф. Р-5257, оп. 1, спр. 2, арк. 107.
14. Позднеев А.В. Воспоминания / Позднеев А.В. // Новочеркасск и Платовская гимназия в воспоминаниях и документах. – М. : Наука, 1997. – С. 164.